

Frig Vadisi'nin Tarihsel Önemi

Historical Importance of the Phrygian Valley

ÖZET

Frigya Bölgesi, günümüzde yaklaşık olarak Ankara, Afyonkarahisar ve Eskişehir illerinin tümünü, Kütahya ilinin büyük bir bölümünü; Konya, Isparta ve Burdur illerinin kuzey kesimlerini kapsıyordu. Bu geniş sınırlar içinde Friglerin tarihleri boyunca siyasi ve kültürel açıdan en güçlü ve en etkili oldukları kesim, Yukarı Sakarya Vadisi'nde Eskişehir, Afyon ve Kütahya illeri arasında uzanan ve arkeoloji literatüründe Dağlık Frigya/Frigya Yaylası olarak adlandırılan bölge olmuştur. Coğrafyacıların İç Batı Anadolu Eşiği olarak tanımladığı bu bölge, İç Anadolu'nun batıya açılan kapısı, doğu ile batıyı birleştiren ana yolların düğüm noktasıdır ve tarih boyunca stratejik önemini daima korumuştur. Araştırmalar, Dağlık Frigya'daki Frig yerleşmeleri ve kaya anıtlarının, adeta birbirini takip eden derin vadilerde yoğunlaştıklarını göstermektedir. Frig Vadileri tanımının kullanılması da bu yoğunluktan kaynaklanmaktadır. Frig Vadileri, uzun zaman önce oluşan volkanik hareketler nedeniyle meydana gelen pek çok yüzey şekillerinden oluşmaktadır. Volkanik faaliyetler, Türkiye'de yer şekilleri oluşumunda önemli katkılar sağlamıştır. Türkiye'de üçüncü zamanda faaliyet gösteren volkanlar, üçüncü zamanın sonlarında faaliyetlerini arttırmıştır. Bu faaliyetler çeşitli bölgelerde volkanik arazilerin oluşmasına yardımcı olmuştur. Frig Vadisi geçmişten günümüze tarihsel bir öneme sahip olmuştur. Kral Yolu güzergâhında bulunması ve ulaşımında kavşak noktası olması nedeniyle tarihte öne çıkan bir konumda yer almış, oldukça önemli bir Anadolu Uygarlığı olan Friglere ev sahipliği yapmasıyla da Frig Vadisi olarak anılmıştır. Frig Vadisi'nde Eskişehir'in yaklaşık 75 km güneyinde yer alan Yazılıkaya-Midas Vadisi ve Kümbet Vadisi, daha güneyde Afyon'un yaklaşık 30 km kadar kuzeyinde bulunan Göynüş (Köhnüş) ve Karababa Vadileri en önemli Frig yerleşimi olarak öne çıkmıştır. Bu çalışmada da Frigler'den ve Friglerin tarihsel gelişim evrelerinden bahsedilmiş, Frig Vadisi'nin tarihsel önemi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Frigler, Frig Vadisi, Anadolu.

ABSTRACT

The Phrygia Region covered approximately all of the provinces of Ankara, Afyonkarahisar and Eskişehir, a large part of the province of Kütahya, and the northern parts of the provinces of Konya, Isparta and Burdur today. Within these wide boundaries, the Declivity in which the Phrygians were the strongest and most influential politically and culturally throughout their history was the region extending between Eskişehir, Afyon and Kütahya provinces in the Upper Sakarya Valley and called Mountainous Phrygia / Phrygian Plateau in the archaeological literature. This region, which geographers define as the Threshold of Inner Western Anatolia, is the gateway of Central Anatolia to the west, the nodal point of the main roads connecting east and west, and has always maintained its strategic importance throughout history. Research shows that Phrygian settlements and rock monuments in Mountainous Phrygia are concentrated in almost successive deep valleys. The use of the Phrygian Valleys definition is also due to this density. Phrygian Valleys are composed of many surface shapes that occurred due to volcanic movements that occurred a long time ago. Volcanic activities have made important contributions to the formation of landforms in Turkey. Volcanoes that were active in Turkey at the third time increased their activity at the end of the third time. These activities have helped to form volcanic terrains in various regions. The Phrygian Valley has had a historical significance from the past to the present. It has taken a prominent position in history due to its location on the King's Road route and being a crossroads in transportation, and it has also been referred to as the Phrygian Valley because it is home to the Phrygians, a very important Anatolian civilization. Yazılıkaya-Midas Valley and Kümbet Valley, located about 75 km south of Eskişehir in the Phrygian Valley, Göynüş (Köhnüş) and Karababa Valleys, located about 30 km north of Afyon in the south, stood out as the most important Phrygian settlements. In this study, the Phrygians and the stages of historical development of the Phrygians were mentioned and the historical importance of the Phrygian Valley was emphasized.

Keywords: Phrygians, Phrygian Valley, Anatolia.

GİRİŞ

Frigler (M.Ö. 750-300) Troya VIIa'nın tahrip edilmesinden sonra Anadolu'ya gelen Balkan kökenli boylardan biridir. Ancak siyasal bir topluluk olarak ilk defa M.Ö. 750'den sonra ortaya çıkmışlar, Midas döneminde ise (M.Ö. 725-695/675) bütün Orta ve Güneydoğu Anadolu'ya egemen, güçlü bir krallık düzeyine ulaşmışlardır. Hint-Avrupa

Merve Avcı¹

How to Cite This Article

Avcı, M. (2025). "Frig Vadisi'nin Tarihsel Önemi" International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:11, Issue:7; pp:1286-1293. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16420509>

Arrival: 29 April 2025

Published: 26 July 2025

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Dr., NEÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Bilgiler Eğitimi, Konya, Türkiye. ORCID: 0000-0002-1529-6946

kökenli oldukları halde kısa bir süre içinde Anadolu'ya alışmışlar, bir yandan Hellen öbür yandan Geç Hitit etkileri altında kalmış olmalarına rağmen, özgün bir Anadolu kültürü oluşturmayı başarmışlardır. Friglerin maden ve ağaç işçiliğinde, dokumacılıkta ürettikleri eserler Hellen dünyasında beğeni kazanmış ve Hellenli ustalar tarafından taklit edilmişlerdir. Makara kulplu bronz tabaklar ve bronz kazanlar dönemin “teknolojik” bir başarısı olan altından, gümüşten ve bronzdan yaylı çengelli iğneler, değerli madenlerden giysi kemerleri, tokalar ve zengin bezemeli tekstil ürünleri, geometrik desenlerle süslü mobilya eşyaları bunlardan bazılarıdır. Frigler, Hellenlere ayrıca müzik alanında da esinlenme kaynağı olmuşlardır. Frigler, kültür düzeyi yüksek bir topluluktur. Yazı, kralın tekelinde olmayıp, M.Ö. 8., 7. ve 6. yüzyıllarda bütün Frig kentlerinde halk tarafından yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı (Akurgal, 2014: 185). Batı Anadolu'da Sakarya Havzası, Lydia, Mysia ve Truva'yı içine alan bölgeye Büyük Frigya denilmekteydi. Frigya Bölgesi, konumu itibarıyla her zaman Anadolu'nun kavşak noktası olmuştur. Strabon'a göre, Antik çağda Anadolu'da kullanılan en önemli yol güzergâhı, doğu-batı ticaret yoludur. Bu yol Ephesus'tan (Efes) başlayıp, Fırat'a kadar uzanan yoldur. Ephesus'tan başlayan yol, Frigya Bölgesi'nde sırasıyla Laodikeia (Denizli/Ladik), Apameia (Dinar), Iulia'dan (Çay) geçer. Doğu-batı bağlantısında kullanılan bir diğer kol, Kotyaion (Kütahya), Aizonai (Çavdarhisar), Kadoi (Gediz), Synaos (Simav) üzerinden Propontis'e (Marmara) ulaşır. Bu kolun batıya doğru giden bir diğer ucu ise Dorylaion (Eskişehir/Şarhöyük) ve Kotyaion'u (Kütahya) İzmir (Smyrna) limanına bağlanan güzergâhtır. Böylelikle Orta Anadolu ve Ege limanları arasında doğrudan bir bağlantı sağlanmıştır. Bu yol ağı üzerindeki Apameia'nın (Dinar) Ephesus'tan (Efes) sonra Anadolu'daki ikinci, Frigya Bölgesi'ndeki en önemli ticari merkez olduğu bilinir. Ayrıca Apameia (Dinar), Eumenia (Işıkli), Dionysiopolis ve Sebaste (Selçukler) gibi merkezler, Hristiyanlığın erken dönemlerinden itibaren dini olarak da öne çıkan merkezler olmuşlardır (Uçkan, 2011: 20).

Frigler

Batı Anadolu'da Sakarya Havzası, Lydia, Mysia ve Truva'yı içine alan bölgeye Büyük Frigya denilmekteydi. Yani Çorum, Yozgat, Ankara, Konya, Çanakkale, Balıkesir, Denizli, Manisa, Kütahya, Afyon, Isparta ve hatta Antalya Elmalı'ya kadar büyük bir coğrafya Frigya olarak kabul edilmekteydi. Klasik çağın yazarlarına göre “*Truvalılar, Mysialılar*” Frigyalı sayılmıştır. Strabon'a göre Frigler, Trakyalı bir kavim olan Brigler'dir. “*Brygler ve Phrygler aynı insanlardır ve Mysler ve Maionlar ve Méones de aynıdır.*” M.Ö. 1200 yıllarına doğru Anadolu'da görülmeye başlanan Frigler'e, “*Muşkililer*” denildiği anlaşılmaktadır. Ege göçleri esnasında Balkanlar'dan Anadolu'ya Frigler (Phrygler), Bebrıklar (Bebrykler), Migdonlar (Mygdonlar), Dolyonlar (Dolionlar), Tiyner (Thynler), Bitinler (Bithynler), Misler (Mysler), Maryandinler (Mariandynler), Mayonlar (Maionlar) gibi birbirine akraba boyların geldiği sanılmaktadır (Yaz, 2008: 26).

Frig dili Friglerin kökenlerine ışık tutabilir. Frigçe en eski yazıtlar M.Ö. 8. yüzyıl ortalarına tarihlenir. Gordion'daki saray alanını tahrip eden büyük yangının öncesine tarihlenen arkeolojik tabakalarda herhangi bir yazıt bulunmadığından, Frig alfabesiyle yazının M.Ö. 800 civarına tarihlenen tahripten sonraya kadar kullanılmamış olması gerekmektedir. Frig alfabesi Eski Yunan alfabesine benzer, ancak fazladan birkaç harfi daha vardır. Dolayısıyla dil okunabilmekteyse de, iki dilde metinlerin eksikliğine bağlı olarak henüz anlaşılamamaktadır. Fakat Frig metinlerinin analizi, Frigçenin bir Hint-Avrupa dili olduğunu, Luvice, Lidce, Likce ve Karcanın dâhil olduğu Anadolu ailesinin bir parçası olmadığını gösterir. Güneydoğu Avrupalı dillerle, özellikle Eski Yunanca ile yakından ilişkilidir. Trak dili ile yakın temas öne süren daha eski teoriler, Yunanca ve İlyriaca gibi Yunanistan'ın kuzeybatısında konuşulan diğer Hint-Avrupa dilleri ile daha yakın temas lehine artık terk edilmiştir. Örneğin *vanak* ve *lavagtas* gibi Frig unvanları, Mikence *wanax* (kral) ve *lawagetar* (askeri lider) sözcükleriyle yakından ilişkilidir ve Eski Yunanca ile yakın bir ilişkiye işaret eder. Bu unvanların Eski Yunancadan daha sonra alınmış olması daha az olasıdır. Dolayısıyla Frig dili, bu halkın aslen Avrupa'dan geldiğinin önemli bir göstergesidir (Berndt Ersöz, 2012: 20).

Eski dönemlerde antik kentlerdeki bir yerin kutsal sayılması çeşitli etkenlere dayanıyordu. Mağaralar, koruluklar, tepelerin dorukları, su kaynakları, akarsular ve deniz gibi doğal özellikler o dönemki insanlar için saygı uyandırır. İlk zamanlarda kutsal sayılan kralın eviyle ocağı zamanla yerini önemli tapınaklara ve kamusal bir ocağı bulunan prytaneiona bıraktı. Kahramanların, tarihe mal olmuş büyük isimlerin ve yurttaşların ünlü mezarları da heros kültürünün kutsal alanları olarak kabul edilirdi. Birçok kültürün kökenini savaşlar ve başka tarihsel olaylar oluştururdu. Yeni bir kültür oluşturulurken, yeri kimi kez oldukça keyfe göre seçilirdi. Bu konuda kararı, geleneğin yerine uygulanabilirlik ve estetik görüşler verirdi. Ayrıca, kutsallıkları Hellen öncesine kadar giden yerlerde de bazı ünlü kutsal alanlar vardı. Hellenler eski kutsal alanları benimsemeyi bir ödev saymışlar; eski tanrılara olasılıkla birer niş ayırmışlar, sonra da kutsal alanlara Hellen tanrılarını yerleştirerek buraları kendilerine özgü biçimde geliştirmişlerdi. Bir yer bir kez kutsal sayıldı mı, artık kutsallığına sıkıca sarılınırdı ve asla vazgeçilmezdi (Wycherley, 1993: 80).

Toprak Ana Kybele'nin en fazla tapınım gördüğü yer Pessinous (Ballıhisar) kentiydi. Bu kentte tanrıçanın gökten inmiş bir idol olduğu inancı hâkimdi. Eskişehir'in Sivrihisar ilçesi yakınlarındaki kentte tanrıçayı siyah meteorik bir taş temsil ediyordu. Frigler tanrıçaları için daha çok boğa kurban ederlerdi. Kütahya ve Eskişehir yakınlarındaki üçgen alınlıklı kimi kaya anıtları (Bakşeyiş, Maltaş, Deliktaş) bu türde kurbanlar için yapılmışlardı. Bir tapınak cephesini simgeleyen anıtların gerisinde derin bir kuyu bulunmaktaydı. Tanrıça için kesilen boğaların kanı bu kuyularda biriktirilirdi. Frigler bu tanrıçayı öyle benimsediler ki, tüm devlet ve ülkelerini Pessinus Kybelesi'nin mülkü saydılar. Bunun sonucunda, aslında çok köklü bir Anadolu tanrıçası olduğu halde Kybele, tarihe bir Frig tanrıçası olarak geçti. Kral Midas tanrıçanın oğlu ve Pessinous'taki tapınağın kurucusu sayıldı. Tapınımı Roma İmparatorluk Çağı'nın içlerine değin sürdü. Kybele kutsal anıtları genellikle dağlardaki kayalık alanlara yapılırdı. Kaya anıtları, tanrıçanın tapınaklarını temsil ederdi. Büyük emek ürünü bazı kaya anıtlarının cepheleri kabartmalarla süslenmiştir. Bunlar üzerinde geometrik, bitkisel, bazen de hayvan motifleri yer alırdı. Üzerinde MIDAI=Midas adını içeren Frigçe yazıtı nedeniyle Midas mezarı denen görkemli anıt Eskişehir'in yaklaşık 75 km güneyinde bulunan Midas'ın kenti diye bilinen Yazılıkaya'da bulunmaktadır. Bu anıt bir mezar değil, bir tapınma cephesi (açık hava mabedi) durumundadır (Beher, 2025: 144-145).

Midas Anıtı bu türdeki Frig eserlerinin şaheseri sayılmaktadır. Yazılıkaya köyüne adını veren bu anıt, şehrin kuzeybatı köşesinde büyük bir kayanın dikine kesilen, yüzü süslenerek yapılmış tam bir ahşap ev benzetmesi şeklindedir. Midas anıtı bir kilim gibi zengin bir desenle süslenmiş dil ile geometrik bir sanat eseri edasındadır. Mihrap ahşap ev benzetmesi yan ve üst kirişleri küçük kare tahta parçaları ile ortası Meandr denilen özel bir simetrik tahta işi süsten oluşur. Tapınağın ahşap binası içinde ancak mihrap kısmı olduğunu kesin olarak anlatan ve anıtın önünde yan kayadan kesilmiş duvar ve bu duvar önünde çatıyı taşıyan direklerin ayakları bulunmuştur. Bu tip mihrapların önünde asırlık çam ve ardıç ağaçlarından yapılmış ve çatısı üzerinde sıkıştırılmış toprak konan binalar vardır. Dağ başlarında Kybele ve diğer tapınılanlar için yapılan tapınaklar, mihrapsız ahşap yapılarıdır. Tapınak bulunan dağlara Dendimos deniyordu. Bu çeşit tapınaklarda yalnızca adak taşları bulunur, temel taş yapı izi bulunmazdı. Böyle bir tapınak yeri Doğlat köyü yakınında ve Samanlı dağında Çanacık yaylada bulunmuş ve bu eserler (özellikle Kybele adak taşları) Afyon Müzesi'ne getirilmiştir. Midas anıtı önce Kybele'ye yapılmış ve kapı yerindeki boşlukta tanrıçanın boydan yapılmış bir heykelinin olduğu sanılmaktadır. Böyle bir yarım arkaik heykel parçası Yazılıkaya'dan Afyon Müzesi'ne getirilmiştir. Bunun yanındaki aslan heykeli ise siyah taştan parçalanmış olarak anıta yakın bir ev duvarında görülmüştür. Frig kralı 3. Midas kendisinden söz ederken adağını ilk krallık tahtına çıktığı günlerde ve Gordion'u başkent yapmadan M.Ö. 750 yıllarında yaptırdığını söyler (Gönçer, 1971: 113-115). Midas anıtı üzerindeki yazılar halen tam olarak okunamamıştır. Anıtın yüksekliği 16 m, genişliği 17 m'dir. Niş ölçüleri ise yükseklik 3.10 m, genişlik 2.48 m'dir (İşcan, 1995: 6).

Galatya Krallığı'nın başkenti olan Gordion, Ankara'nın 100 km kadar batısında yer alır. Alman arkeologların ören yerinde yürüttükleri kazılar 1900'de başlamıştı ve buluntular günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. 1950'lerde Amerikalı Rodney S. Young başkanlığında yürütülen kazılar daha çok mezar alanındaki Tümüls üzerinde yoğunlaşmıştı. Bu alan Friglerin gelmesinden çok önce iskân edilmişti, yapılan çalışmalar buradaki insan varlığının Tunç Çağı'na kadar uzandığını göstermektedir. Alçak bir tepenin üzerinde berkitilmiş durumda bulunan kent, henüz tam anlamıyla ortaya çıkarılamadığından, uygulanan şehircilik planı hakkında kestirim yapılamamaktadır. Kentin güneydoğusunda, Frigya ve Pers dönemini yaşamış anıtsal bir kapı yer alır, yumuşak kireçtaşından (poros) yapılmıştır ve hâlâ iyi durumdadır, olasılıkla daha eski benzer bir yapının yerine konulmuştur ve 23 m uzunluğundadır. Birbirine paralel iki yüksek duvardan oluşan kapının ardında kalan alanın ortasında yine duvarla çevrili, bir tarafında kapı açıklığı bulunan, 9 m genişliğinde bir avlu vardır. Ana giriş olasılıkla iki kuleyle çevreleniyordu. Kentin dışına doğru bir rampa ve biri kapının kuzeyinde, diğeri güneyinde olmak üzere iki de avlu vardır. Avlular surlara dayandırılmıştır ve kente doğru açılırlar. Kapıdan geriye kalanlar bugün 9 m yüksekliğindedir. Kentin saraylar semti tam merkezde yer alıyordu. Buradaki konutların bir kısmı megaron tipindedir, yani bir giriş holü ve ortasında yuvarlak bir ocak bulunan bir ana salondan oluşuyorlardı. Konut çatıları, kil sıvalı saz örtülü ahşaptandı, pişmiş topraktan mimari yapıların ancak M.Ö. 6. yüzyılda ortaya çıktıkları düşünülmektedir (Desti, 2005: 120-121).

Anadolu'da Friglerle başlayan kaya mezar geleneği Lidya, Hellenistik ve Roma çağlarında iyice yaygınlaşmıştı. Frigya ve Likya bölgelerinde kaya mezarlarının en güzel örneklerine rastlanır. Cephelerinde kabartmalar olan ilk kaya mezarları ise M.Ö. 6. yüzyılda Persler tarafından İran'da yapılmıştır. Lidyalılar, Frigler ve Likyalılar kaya mezarlarını sıklıkla kullanmışlardır. Kayalara oyularak oluşturulmuş bu mezar tipi oldukça önemlidir. Anıt mezar türündeki en eski örnekler M.Ö. 9'uncu yüzyılın sonlarında, Urartuların başkenti Tuşpa'da yapılmış olan kral mezarlarıdır. Sert kireç taşına demirden aletlerle kazılmış olan bu mezarlar çok odalı tiptedir. İtalya'da Güney Etruria'daki San Giuliano'da yer alan Geç Arkaik stoalı mezarlık ile Norchia ve Sovana'da bulunan tapınak mezarlar Etrüsk dönemi örnekleridir. Öte yandan özellikle Afyon ve Eskişehir çevresinde rastlanan Frig mezarlarının genellikle masif olan cepheleri aslan betimlemeleriyle bezenmiştir. M.Ö. 5. yüzyıldan Roma

dönemine değin çok sayıda kaya mezarının yapıldığı Likya bölgesinde en erken örnekler ahşap evlerin taklitleri olarak biçimlendirilmiş, giderek Yunan tapınağı cepheli örnekler yaygınlaşmıştır. Frigler, Ege göçleriyle Anadolu'ya geldiklerinde, Anadolu'da bu döneme kadar görülmeyen bir mezar şeklini de beraberlerinde getirmişlerdi. Tümülsü adı verilen Frig mezarlarının anıtsal inşası Frig geleneklerine uygun karakter gösterir. Benzer tümülüsler, Balkanlar ve Trakya'da rastlanmış olup, Friglerin kültür ve tarihleri hakkındaki geçerli açıklamalara bu tümülüsler aracılığıyla ulaşılmıştır. Frig tümülüslerinde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sayesinde Friglerin tarihi, arkeolojik ve kültürel kimlikleri her geçen gün daha da aydınlanmaktadır. 64 Dağlık Frigya Bölgesi'nde, yüzey araştırmaları kapsamında 35 farklı alanda ve 28 nekropolde yapılan belgeleme çalışmaları sonucunda kaya mezarlarının "*khamosorionlar*", "*arcosoliumlu mezarlar*" ve "*oda mezarlar*" olmak üzere üç ana türe ayrılmakta oldukları saptanmıştır. Kayaya oyulmuş khamosorionlar "*basit çukur mezar*" olarak da tanımlanabilmektedir. "*Kemerli nişli ve tekneli mezar*" olarak da tanımlanabilen arcosoliumlu mezarlar da diğer mezar tiplerine göre daha az uygulanmış bir düzenleme olarak karşımıza çıkmaktadır (Akalin, 2020: 47-53).

Seyitgazi ilçesinin 28 km, Çukurca köyünün 6 km güneyinde yer alan Yazılıkaya köyü/Midas sitadeliindeki mezarlar iki kesim halinde incelenebilir. Midas/Kybele Anıtı'nın güneyinde kalan mezarlar ve anıtın kuzeyinde bulunan Kırkgözkaya Kayalığı. Anıtın güneyinde, dört "tek odalı" mezar odası, 20 "arcosoliumlu" mezar (Tip II) ve beş "basit khamosorion" (Tip I A) konumlandırılmıştır. Üç oda kemerli, bir oda üçgen alınlıklı cephe mimarisine sahiptir. Bir oda dikdörtgen, bir oda kare, iki oda da kareye yakın dörtgen plan gösterirken, bütün odalar beşik çatılı tavan sistemine sahiptir. Odaların hepsi "tekneli arcosoliumlu" (Tip III A 3 b) olarak düzenlenmiştir. Dört oda içinde, biri yastıklı olmak üzere toplam 12 tekneli arcosolium bulunmaktadır. Üç oda doğu, bir oda güneydoğuya yöneliktir. 18 arcosoliumlu mezar doğuya, iki arcosoliumlu mezar kuzeye yöneliktir. İki basit khamosorion doğu-batı, üç basit khamosorion kuzeybatı-güneydoğu doğrultuludur (Kortanoğlu, 2008: 97).

Frig sanatı, Hitit sanatından tesir alan ve İtalya'daki Etrüsk sanatına tesir eden bir özellik gösterir. İtalya'da ele geçen Etrüsk eserlerinin Frig eserlerine benzedikleri, onlardan tesir aldıkları açıkça görülür. Frig eserlerinde de kendilerinden önce Anadolu'da yaşayan Hititlerden tesir almaları kaçınılmaz bir durumdur. Zira Hititler yıkılınca örf ve adetleri sınır şehirlerinde geç Hitit sanatı olarak devam ederken, Hitit şehirleri üzerine kurulan Friglerin Hitit örf ve adetlerini devam ettirmeleri oldukça mantıklı görünmektedir. Bunun yanında Doğu Anadolu'daki Urartulardan da tesir almışlardır. Örneğin, boğa başlı kazanlar Frig eserleridir fakat boğa başları Urartu'dan alınmadır. Eski Tunç Devri denilen M.Ö. 2500-2000 arasında ve Orta Tunç Devri denilen M.Ö. 2000-1650 arasında maden biliniyor ve işleniyordu. Ancak M.Ö. 1000'lerde Demir Devrinde Frigler seramik kapların örneklerini maden olarak yapmışlar, günlük hayatta bol miktarda kullanmışlardır. Frig sanatını 1. Frig eserleri 2. Urartudan gelme eşya örnekleri 3. Asurdan gelme ithal eşyalar olarak ayırmak mümkündür. Bol miktarda eserlere sahip olan tümülüslerin içindeki eşyaları M.Ö. 695'ten önce eski safha ve M.Ö. 695'ten sonra geç safha olarak ikiye ayırmak mümkündür. Eski safhada mezarlarda altın ve gümüş olduğu halde, geç safhada bunlar bulunmaz. Yine eski safhadaki tümülüsler geniş olmasına rağmen, geç safhada tümülüsler basittir ve üzerinde toprak daha azdır. Eski safhadaki tümülüslerde Asur ve Urartu ithal eşyaları bulunmazken, geç safhada görülebilir. Frigler, madenin yanında seramikleri de boyayarak eşsiz boyalı seramikler ortaya çıkarmışlardır. Bunlar da eski ve geç safhada yapılanlar olarak sınıflandırılmaktadır. Geç devirde yani M.Ö. 695'ten sonra Lidya hâkimiyeti olması dolayısıyla Frig seramiğinde Batı Anadolu tesiri görülmektedir. Eski devir motifleri Hitit tesirli olmasına rağmen, geç devirde batının tesiri olarak baklava dilimi içindeki nokta motifi, hayvan tezyinatlarındaki (süslemeler) nokta motifleri bir yenilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaten bu devirde Batı Anadolu'da İyon Uygarlığı başlamış, doğal olarak Frig sanatına da tesir etmiştir. Böylece Frig sanatı doğu ile batıyı birleştiren bir üslup olarak ortaya çıkmıştır (Akşit, 1982: 68).

Frigya tekstil ve kilimleriyle de ünlüdür ve bezemeli Frig kumaşlarına en iyi örnek olarak Tyanalı Urpalla'nın İvriz kabartmasındaki giysisi gösterilir. Gordion kazılarında parçalar halinde de olsa Frig tekstil örneklerine rastlanmıştır. Türk kilimlerinin atası olan ve *tapetes* adını taşıyan Frig kilimlerinin antik dünyanın en sevilen ürünleri arasında olduğu bilinmektedir. Friglerin kilim için kullandıkları tapetes adı bugün Fransızca'da tapis olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca altın simle kumaş üzerine nakış işlemenin bir Frig buluşu olduğu söylenir. Latince'de nakış işleyen sözcüğünün karşılığı "*phrygio*"dur. Gordion'da M.Ö. 8. yüzyıla ait yapılarda bulunan binlerce dokuma tezgâh ağırlığı, Frigya'da tekstil sanayinin gelişmiş olduğuna kanıt olarak gösterilir (Kaya, 2007: 20). Bunun yanında Fibula yani çengelli iğne de Frig buluşuydu ve elbiseleri tutturmaya yarayan fibulalar, Friglerin önemli bir ürünü olarak dünyada ün kazanmıştı (Taş, 2021: 16).

Frigler mobilyacılıkta da önde gelen bir uygarlıktı. Hatta bu dalda Anadolu'nun en büyük ustalarının Frigler arasından çıktığı bile söylenir. Bu ustalık ve özgünlüğün en önde gelen nedeni olarak Frigya'nın orman yönünden zengin olması gösterilmektedir. Bu nedenle de orman ürünleriyle ilgili olarak gelişmiş bir mobilya sanayii

bulunduğu tarihçilerce dile getirilmektedir. Gordion'daki Büyük Tümülüs'te bulunmuş ahşap masa ve kakma bezeli panolar, Friglerin mobilyacılıkta ulaştıkları düzeye bir kanıt olarak gösterilmektedir (Bülbül, 2009: 89).

Kimmerlerin Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girmelerinin ardından M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Kimmerler Friglerin gücünü kırmıştı. M.Ö. 676 yılında Friglerin başkenti Gordion, Kimmerler tarafından kuşatılarak ele geçirilmiş ve tahrip edilip yağmalanmıştı (Mandaloğlu, 2024: 328). Kimmerlerin saldırılarının ardından Frigler, küçük beylikler halinde de olsa M.Ö. 6. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını sürdürdüler. Ancak sonuçta bu küçük beylikler de önce Lidya, daha sonra da Pers egemenliğine girdiler. M.Ö. 333 yılında Büyük İskender tüm bölgeye hâkim oldu. Onun ölümünden sonra komutanları arasında paylaşılamayan, ardından bir süre Pergamon (Bergama) Krallığı'nın yönetiminde kalan Frigya, M.Ö. 116'da Roma'nın sınırları içinde yer aldı. Tarih sahnesinden çekilmiş olsalar bile, Friglerin yaşadığı topraklar *Frigya* olarak anılmaya devam etti (Taş, 2006: 17).

Friglerin yaşadığı M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren Afyon'un güney kesiminde Lidya egemenliği hâkimdi. M.Ö. 6. yüzyıl ortalarından itibaren bir dünya devleti durumuna yükselen Persler, Afyon'da siyasi üstünlüğü ele geçirmişlerdi. Yaklaşık 200 yılı aşkın süren Pers (İran) dönemi, Büyük İskender'in M.Ö. 333 yılındaki İssos zaferiyle son bulmuş ve Helenler, bir dünya devleti konumunda siyasi üstünlük sağlamışlardı. Büyük İskender'le başlayan Hellenistik dönemde siyasi üstünlükle birlikte kültürel, dinsel ve ekonomik üstünlük de Helenler'in olmasına rağmen, yerel olarak Frig düşüncesi ve kültürü devam etmişti. Bu dönemde Apameia (Dinar) Afyon'un güneyi olan Güney Frigya'nın; Synnada (Şuhut) ise Synnada (Şuhut) başta olmak üzere, Filomelium (Sultandağı ve Çay), Amorium (Emirdağ-Hisarköy), Dorileum (Eskişehir Şar Hüyük), Nakoleia (Seyitgazi), Dokimeium (İscehisar), Prymnessus (Afyonkarahisar-Süglün) ve Pentapolis kentlerini (Sandıklı Koçhisar, Emirhisar, Karasandıklı, Yanıkören, Menteş köyleri) içine alan merkezi Frigya'nın temelini oluşturmuştur. Merkezi Frigya sınırları içinde yer alan bu bölge, Frigya'nın ulaşımındaki öneminin yanı sıra mermer ve sıcak su gibi doğanın verdiği olanaklarla birlikte gittikçe önem kazanmıştır. M.Ö. 30 yıllarına kadar çeşitli generaller arasında el değiştiren Anadolu içinde Afyon da kısa sürelerle değişik yönetimlerin eline geçmiştir. M.Ö. 30 yıllarından itibaren Anadolu, Roma yönetimi altındaydı ve M.S. 395 yılına kadar yaklaşık 400 yıl Roma egemenliği altında kalmıştı. Roma'nın Büyük Asya Eyaleti, küçük eyaletlere ayrılmış ve bölge Frigya olarak adlandırılmıştı. Frigya eyaleti ise zamanla daha küçük bölümlere ayrılarak Frigya Prima ve Frigya Salutaris (Şifalı Frigya) adlarını almıştı. Synnada (Şuhut), Frigya Salutaris'in başkentiydi. Bu dönemde siyasi bir denge sağlandığı için Frigya'da yeni kentler ve kasabalar kurulmuş, var olan kentler de imar edilmişti. Amorion (Hisarköy), Appoleoni (Tezköy), Lalandos (Gözü), Malos (Gökceayla), Orkistos (Ortaköy), Phyteia (Kemer kaya) önemli kent merkezleriydi (Yüksel, 2004: 12-13).

Amorium kenti o dönemlerde Orta Anadolu tarihinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Akhamenid'lerin başkenti Susa'dan (İran'da) Anadolu'nun diğer ucundaki Sardis'e doğru uzayan Pers Kral Yolu, Emirdağları'nın güneyinden geçiyordu. Amorium Orta Anadolu platosunda, sonraki dönemlerde ana kavşak olan önemli bir nokta üzerinde yer alıyordu. Buna bağlı olarak M.Ö. 333 yılında Büyük İskender Anadolu'daki ilerleyişi sırasında ordusunun başında Apameia'dan (Dinar-Afyon) Gordion'a (Yassihöyük-Ankara) giderken Amorium'un ya içinden ya da çok yakınından geçtiği sanılmaktadır. Amorium'un ismi "sevgi" anlamındaki Latince "amor" sözcüğüyle ilişkilendirilse de aslında bu isim, Hint-Avrupa kökenli eski bir form olan ve "anne" anlamına gelen "Ma"dan türemiş olup, bölgenin erken dönemlerden itibaren Anadolu'nun Ana Tanrıça kültüyle bağlantılı olarak geliştiğinin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Pessinus'ta (Ballıhisar-Eskişehir) yeni bulunan eski Yunanca bir yazıtta Amorion'un varlığından M.Ö. 3. yüzyılda bahsedilmiş olduğuna göre, bu isim M.Ö. 133 yılında Roma'nın Asya eyaletinin kuruluşundan daha erken bir tarihe dayanmaktadır. Şehrin adı antik kaynaklarda ilk olarak, imparator Augustus'un hükümdarlığı döneminde (M.Ö. 27-M.S. 14) yaşamış coğrafyacı Strabon'un yazılarında görülmüştür. Amorium'un, Roma Senatosu tarafından bölgede kendi parasını basma izni verilen ilk şehirler arasında oluşu, M.Ö. 1. yüzyıl başlarında Doğu Frigya'da önemli bir pozisyonda olduğunun kanıtı olarak gösterilmektedir. Darphane, imparator Caracalla'nın hükümdarlığına kadar (M.S. 198-217) sikke basımına devam etmiştir (Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 32-33).

Frig Vadisi'nin Tarihteki Yeri ve Önemi

Frig Vadileri, uzun zaman önce oluşan volkanik hareketler nedeniyle meydana gelen pek çok yüzey şekillerinden oluşmaktadır. Volkanik faaliyetler, Türkiye'de yer şekilleri oluşumunda önemli katkılar sağlamıştır. Türkiye'de üçüncü zamanda faaliyet gösteren volkanlar, üçüncü zamanın sonlarında faaliyetlerini arttırmıştır. Bu faaliyetler çeşitli bölgelerde volkanik arazilerin oluşmasına yardımcı olmuştur. Bu volkanik arazilerden biri de Afyon ilidir. Afyon ili içerisinde bulunan volkanik bölgelerdeki ignimbirit volkanik kayaçlardan oluşan volkan tüfleri, rüzgâr ve sel suları gibi dış kuvvetlerin de etkisiyle aşınmaya uğramışlardır. Zaman içerisinde aşınan volkan tüfleri peribacalarına dönüşmüşlerdir. Afyon ili içerisinde bulunan Frig Vadileri bölgesinde yoğunlaşan peribacaları, turistik çekiciliğe sahip unsurlardır. Bu unsurların benzerleri Nevşehir ilinde bulunan Göreme ve Avanos bölgelerinde de görülmektedir (Yurdakul, 2019: 50).

Frigya Bölgesi, günümüzde yaklaşık olarak Ankara, Afyonkarahisar ve Eskişehir illerinin tümünü, Kütahya ilinin büyük bir bölümünü; Konya, Isparta ve Burdur illerinin kuzey kesimlerini kapsıyordu. Bu geniş sınırlar içinde Friglerin tarihleri boyunca siyasi ve kültürel açıdan en güçlü ve en etkili oldukları kesim, Yukarı Sakarya Vadisi'nde Eskişehir, Afyon ve Kütahya illeri arasında uzanan ve arkeoloji literatüründe Dağlık Frigya/Frigya Yaylası olarak adlandırılan bölge olmuştur. Coğrafyacıların İç Batı Anadolu Eşiği olarak tanımladığı bu bölge, İç Anadolu'nun batıya açılan kapısı, doğu ile batıyı birleştiren ana yolların düğüm noktasıdır ve tarih boyunca stratejik önemini daima korumuştur. Araştırmalar, Dağlık Frigya'daki Frig yerleşmeleri ve kaya anıtlarının, adeta birbirini takip eden derin vadilerde yoğunlaştıklarını göstermektedir. Frig Vadileri tanımının kullanılması da bu yoğunluktan kaynaklanmaktadır. Eskişehir'in yaklaşık 75 km güneyinde yer alan Yazılıkaya-Midas Vadisi ve Kümbet Vadisi, daha güneyde Afyon'un yaklaşık 30 km kadar kuzeyinde bulunan Göynüş (Köhnüş) ve Karababa Vadileri en önemli Frig yerleşim alanlarını oluşturmaktadır. Eskişehir'in güneybatısında, Kütahya merkez ilçe köylerinden Fındık köyü yakınlarındaki Fındık Vadisi ile Ovacık köyü civarındaki İnli Vadisi de Frigler tarafından iskân edilmiş küçük vadilerdir (Tüfekçi Sivas ve Sivas, 2010: 14-15).

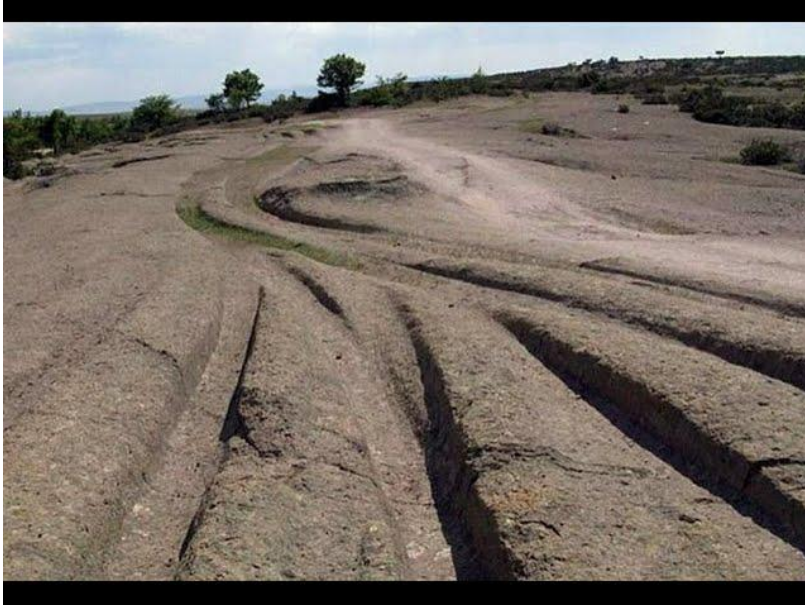
Frig Vadisi açık hava müze niteliğinde olup, oldukça önemli eserlere ev sahipliği yapmaktadır. Öne çıkan Frig Kaya Anıtları (Açık Hava Tapınakları) şunlardır; Yazılıkaya (Midas Anıtı), Bitmemiş Anıt, Bitkisel Motifli Anıt (Sümbül Anıtı), Küçük Yazılıkaya (Arezastis) Anıtı, Bahşeyiş Anıtı'dır. Frig Anıtsal Kaya Mezarları ise şöyledir; Anıtsal Frig Kaya Mezarı (Antik Yazılıkaya kentinde, platformun kuzeybatı yamacında 1970'de tespit edilmiş olan Anıtsal Frig Kaya Mezarı, Frig ahşap mimarisini en güzel şekilde temsil eden bir özelliğe sahiptir), Gerdekkaya Mezar Anıtı, Hamamkaya, Aslanlı Mabeyn, Büyükyayla (Seyircek) Nekropolü. Kaya yüzeyine tapınak cephesi biçiminde işlenen kaya anıtları ve kaya anıt mezarları yanında, askeri soylular sınıfının yaşadığı, kayalıklar üzerine kurulmuş, tahkimli Frig kaleleri de Frigya için önem arz etmekteydi. Genellikle bölgeye hâkim tepelere kurulan Frig kalelerinde, örülmüş sur duvarları yanında, doğal kayaya oyulmuş mazgal delikli sur duvarları, kale girişleri, gizli merdivenler, önemli geçitler, dinsel amaçlı anıtsal nişler, kaya mezarları, anıtsal basamaklar, kaya anıtları, kaya rölyefleri, sunaklar, sosyal amaçlı sarnıçlar, ahşap mimari izleri ile Frig kaya işçiliğinin bütün detayları görülebilmektedir. Ufak çaptaki kaleler ise haberleşme kuleleri olarak kullanılmış olmalıdır. Frig kaleleri; Hellenistik, Roma ve Bizans çağlarında orijinal kullanımları yanında, zamanın kültürünü yansıtan değişik tipte kaya mezarları, kaya anıtları ve kaya barınakları ile kayaya oyulmuş irili ufaklı kiliselerin yapılması ile değişikliklere uğramışlardır. Buna rağmen Frig kaya işçiliğinin detaylarını Frig kalelerinde görmek mümkündür (İşcan, 2002: 4-6).

İhsaniye ilçesi sınırları içinde bulunan Ayazini (Metropolis) yerleşimi, Afyon'a 28, Friglerden bu yana kullanılan ünlü Gazlıgöl Kaplıcası'na 10 km uzaklıktadır. Afyon-Eskişehir (Seyitgazi-Kırka) karayolu üzerindeki Kunduzlu köyünden doğuya sapılarak 4 km sonra ulaşılan tuf arazi içerisindeki bir vadiye yerleştirilmiş Ayazini beldesi ile iç içedir. Kasabanın içine doğru 2 km mesafeden başlayarak yolun sol tarafında bulunan doğa harikası peri bacalarının insanlar tarafından oyulmasıyla meydana getirilmiş Avdalaz Yerleşimi; Oyma Kilise, Avdalaz Kalesi, şapeller, kaya mezarları ve Topyeri Tümülüslerinden oluşan eski bir yerleşim yeridir. Hititlerden başlayarak günümüze kadar tarihi bir birikime sahip olan Ayazini yerleşimi, özellikle Roma ve Bizans dönemlerinde "Metropolis" (Büyük Şehir) adını alarak dini bir merkez haline gelmiştir. Günümüz Ayazini beldesi de işte bu antik kaya yerleşimi ve öreni üzerinde kurulmuş olup, eski ile yeni iskân iç içe yaşamaktadır. Ayazini yerleşimi, tuf kayalara oyulmuş dini ve sosyal mekânların yanı sıra doğa harikası peri bacaları ile hem arkeolojik hem de doğal sit alanı olma özelliğini bir arada bulunduran önemli bir kültür ve tabiat mirasıdır (Yüksel, 2005: 118).

Göynüş Vadisi; Afyon ili, İhsaniye ilçesi, Kayıhan kasabası sınırlarında olup, Afyon-Eskişehir karayolunun 32. km'sinde batıya doğru 2 km gidilerek ulaşılan tuf arazi içinde 5-6 m yüksekliğe ulaşan dik kaya blokları arasında yer alan vadidir. Kutsal olarak bilinen vadi içerisinde Aslantaş, Yılantaş adıyla bilinen anıtsal iki mezar odası, Maltaş olarak adlandırılan Kybele açık hava tapınağı ve vadi boyunca kayalara oyulmuş olarak yapılan onlarca Frig kaya mezarları bulunmaktadır (Afyon Turizm Kuşağı, 2001: 17).

Frigya'nın Göynüş Vadisi bölgesinde bulunan ve Kral Yolu olarak da bilinen bölgedeki derin tekerlek izlerinin tarihinin 14 milyon yıl öncesine dayandığı söylenmekle birlikte, buradaki tekerlek izleriyle ilgili olarak arkeolog, jeolog ve sanat tarihçilerinin konuyla ilgili ortak bir görüşe sahip olmadıkları görülmektedir. Fakat bulunduğu yer itibarıyla ve dile getirilen tarihle ilgili olarak bu bölge daha fazla araştırılmayı ve çok daha fazla öne çıkarılmayı hak etmektedir.

SONUÇ

Frigler, Anadolu Uygarlık tarihinde derin izler bırakmayı başarmış önemli bir uygarlıktı. Anadolu'daki pek çok şeyin ilklerini yaşayan ve yaşatan Frigler, gelişmiş bir kültürel birikime sahipti ve kendinden sonra gelen uygarlıklara da yol gösterici olmalarıyla her daim anılmaya devam etmişlerdir. Frigler pek çok alanda öncüyüldüler ve hâkimiyetlerini sürdürdükleri Frig Vadisi'ndeki eşsiz eserleriyle isimlerini tarihe altın harflerle yazdırmayı başardılar. Araştırmalar, Dağlık Frigya'daki Frig yerleşmeleri ve kaya anıtlarının, adeta birbirini takip eden derin vadilerde yoğunlaştıklarını göstermektedir. Frig Vadileri tanımının kullanılması da bu yoğunluktan kaynaklanmaktadır. Frig Vadisi açık hava müze niteliğinde olup, oldukça önemli eserlere ev sahipliği yapmaktadır. Yazılıkaya (Midas Anıtı), Bitmemiş Anıt, Bitkisel Motifli Anıt (Sümbül Anıtı), Küçük Yazılıkaya (Arezastis) Anıtı, Bahşeyiş Anıtı bunlardan bazılarıdır. Frig Vadisi tarihsel süreçte önemli bir kavşak noktası olması dolayısıyla ticarete ve kültür aktarımında başat bir role sahip olmuştur. Bu yönüyle Frig Vadisi üzerindeki incelemelerin ve araştırmaların ayrıntılı bir şekilde yapılmasının, bu vadiye yer alan önemli tarihsel yapıların derinlemesine analizine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Afyon Turizm Kuşağı (2001). *Frig Vadisi*. Afyon Valiliği Yayınları, Afyon.
- Akalın, H. (2020). *Frig Yolu Frigya-Frig Vadisi*. Sinada Yayınevi, Afyon.
- Akşit, İ. (1982). *Anadolu Uygarlıkları ve Türkiye'nin Tarih Hazinesi*. Akşit Kültür ve Turizm Yayınları, İstanbul.
- Akurgal, E. (2014). *Anadolu Uygarlıkları*. Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Beher, S. (2025). *Bir Solukta Sıfırdan Anadolu Uygarlıkları (Truva-Hititler-Urartular-Frigler-Lidyalılar)*. Nesnel Kitap, İstanbul.
- Berndt Ersöz, S. (2012). Frig Krallığı: Kökenleri, Tarihi ve Politik Gelişimi. (Ed. Taciser Tüfekçi Sivas, Hakan Sivas) *Frigler-Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Bülbül, C. (2009). Eski Anadolu Tarihinde Frigler. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 27, 79-95.
- Desti, M. (2005). *Anadolu Uygarlıkları*. Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Gönçer, S. (1971). *Afyon İli Tarihi* (Birinci Cilt). Karınca Matbaacılık, İzmir.
- İşcan, N. (1995). *The Land of Phrygia-Frigya Vadisi*. Etam Matbaa, Eskişehir.
- İşcan, N. (2002). *Frigya-Phrygia*. İşcan Yayınları, Eskişehir.
- Kaya, T. (2007). *Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında Frigler*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kortanoğlu, R. E. (2008). *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları*. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Lightfoot, C. & Lightfoot, M. (2007). *Anadolu'da Bir Bizans Kenti-Amorium*. Homer Kitabevi, İstanbul.
- Mandaloğlu, M. (2024). M.Ö. 7. Yüzyılda Gordion ve Çevresinde Kimmerler. *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, 319-339.
- Taş, B. (2006). *Frigler*. Maya Basın Yayın, İstanbul.
- Taş, B. (2021). *Çizgilerle Anadolu Uygarlıkları-Demir Çağından Sonrası*. Çizge Yayınevi, İstanbul.
- Tüfekçi Sivas, T. & Sivas, H. (2010). *Frig Vadileri (Frigler'den Türk Dönemine Uzanan Kültürel Miras)*. Eskişehir Valiliği.
- Wycheley, R. E. (1993). *Antik Çağ'da Kentler Nasıl Kuruldu?* (Üçüncü Baskı) (Çev. Nur Nirven, Nezih Başgelen) Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Uçkan, B. Y. O. (2011). *Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bizans Dönemi Kaya Mimarisini*. Alp Ofset Matbaacılık, Ankara.
- Yaz, N. (2008). *Frigler-Bir Rüya'dır Anadolu*. HND Dijital, Eskişehir.
- Yurdakul, A. (2019). *Tarihi Ticaret Rotalarının Alternatif Turizm Faaliyetleri Kapsamında Turistik Değerlere Dönüştürülmesi: Kral Yolu-Frig Vadisine Yönelik Bir Öneri*. (Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Yüksel, İ. (2004). *Şifalı Frigya-Phrygia Salutaris Peri Bacaları, Kaya Yerleşimleri*. Hazer Ofset, Afyon.
- Yüksel, İ. (2005). *Afyonkarahisar'da Canlanan Tarih*. Tşof Plaka Matbaacılık, Ankara.